

ӘОЖ 316.77:001.4; 070:001.4

Г. Иса

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д., профессор Б. Қ. Момынова
e-mail: gulfaruz.issa@kazgor.kz

Жалпы қолданыстағы сөздердің терминдену мәселелері

Бұл мақалада қазақ тілі терминологиясының даму процесіндегі өзгерістер, соның ішінде терминдену құбылысы туралы сөз болады. XX ғасырдың соңында туындаған саяси және экономикалық өзгерістерге байланысты тіл білімінің көптеген салаларында, қарастырылып отырған терминология саласында қарқынды даму процесі белең алды. Тарихта бұл «терминологиялық тасқын» деген атау алды. Сөзжасам, терминжасам саласындағы бұрыннан бар тәсілдер жаңаларымен толықты. Солардың ішіндегі лексикалық-семантикалық тәсіл бұрын да, бүгінгі күні де жаңа сөз, термин жасауда өзінің өнімділігін жоғалтқан жоқ. Жалпы халықтық қолданыстағы сөздердің терминдік сипат алуының да бірнеше жолдары бар, солардың ұтымды пайдалануы терминология саласын дамытуда орасан зор рөл атқарады. Алайда сөздің мәнін, этимологиясын жете зерттемеу кейбір қателіктерге алып келеді. Әсіресе араб, парсы тілдерінен келген кірме сөздердің өз орнымен қолданылмауы бүгінгі терминологияның өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Бұл мақала, негізінен, терминдену процесіндегі осы мәселені қарастырады.

Түйін сөздер: терминология, сөзжасам, лексикалық-семантикалық тәсіл, терминдену, этимология, кірме сөздер.

Г. Иса

Проблемы терминологизации общеупотребительной лексики

В данной статье рассматриваются изменения, происходящие в процессе развития казахской терминологии. В связи с политическими и экономическими реформами в конце XX века наблюдался интенсивный процесс развития многих направлений языкознания, в том числе и рассматриваемая в настоящей статье терминология. В истории это явление получило название «терминологический бум». Существующие способы словообразования и терминотворчества пополнились новыми. Среди них лексико-семантический способ остается одним из самых продуктивных способов в образовании новых слов и терминов. Существует несколько путей терминологизации общеупотребительных слов, их оптимальное и грамотное применение играет большую роль в развитии терминологии. Однако ненадлежащее изучение исторических значений и этимологии слов приводит к некоторым ошибкам. Особенно, неуместное применение заимствованных слов с арабского, персидского языков является актуальной проблемой терминологии на сегодняшний день. В настоящей статье, в основном, рассматривается данная проблема в процессе терминологизации.

Ключевые слова: терминология, словообразование, лексико-семантический способ, терминологизация, этимология, заимствованные слова.

G. Issa

Common lexis terminologization challenges

This article discusses changes occurring in the process of Kazakh terminology development. Due to political and economic reforms in the end of twentieth century, many areas of linguistics had been developed extensively, including terminology which is considered in this article. In history this phenomenon is called "terminological boom".

Existing methods of derivation and terminology creation are supplemented with new ones. Among them lexical-semantic method remains one of the most productive ways in formation of new words and terms. There are several ways of common lexis terminologization, their optimal and intelligent use plays significant role in terminology development. However, inadequate study of historical meanings and etymologies of words leads to some errors. Particularly today inappropriate use of borrowed words from Arabic, Persian language is an actual problem. In this article given problem is mainly considered in the process of terminologization.

Key words: terminology, word formation, lexical-semantic method, terminologization, etymology, loanwords.

Қазіргі тілі білімінде айрықша даму процесін бастан кешіріп отырған лексика саласы

болып табылады. тілдік қордың өзгеру жолдары мен формаларының түрлері өте көп, де-

генмен лексиканың дамуындағы негізгі жол деп тіл білімінің мамандары неологизация құбылысын атайды.

XX ғасырдың 90-жылдары орын алған саяси, қоғамдық жағдайлардың арқасында одақтың құлап, оның құрамындағы республикалардың өз алдарына дербес тәуелсіздік алуына байланысты әр елдің әлеуметтік-экономикалық, техникалық салаларында қарқынды даму процесі жүрді. Қоғамдық өмірдің барлық салаларында орын алған түбегейлі өзгерістер тілдік қорға да салмақты ықпал етті. Соның ең бастысы – тәуелсіздік алған елдердің барлығы орыс тілінің ықпалынан шығып, әр ұлт өздерінің ана тілдерін мемлекеттік тіл етіп қабылдады. Тарихта «Қайта құру» деген атпен қалған реформалық өзгерістер тілде де көрініс тапты. Тіпті бұрынғы тілдік нормалардың қатаң сақталуын қадағалап отыратын цензураның жойылуына байланысты бұл нормалардың біріне өзгерістер енгізілсе, енді біреулерінен ашықтан-ашық ауытқушылықтар белең алды.

Тәуелсіз Қазақстан елінің мемлекеттік тілі – қазақ тілі де ғылым мен техника тілі ретіндегі өз қызметін кеңейту жолына түсті. Кеңестік Одақ кезінде орыс тілінің барлық ғылым саласындағы үлес салмағы басым болды. Терминтанушы ғалым Шерубай Құрманбайұлы сөзімен айтсақ, «Қазіргі қазақ терминологиясының 70-80, кей салада 90 пайызға дейінгі терминдері орыс тілімен түгелдей сәйкеседі». [1, 33]

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы кезеңді неологиялық тасқын кезеңі деп бейнелеуге болады. Жаңа терминдерді жасауда бұрыннан бар тәсілдер де, жаңа тәсілдер де назардан тыс қалған жоқ. Орыс тіл білімінің ғалымдары да бұл құбылысқа өз пікірлерін білдірді: «на переломе двух веков воплотилась языковая динамика, отражающая движение в сторону актуализации и переориентации семантики одних слов и спад активности употребления других, появление новообразований и устаревание значительных пластов лексики». [2, 202] Осындай бір-бірімен жарыса жүріп жатқан процесте өнімді тәсілдердің бірі сөзжасамның лексикалық-семантикалық тәсілі де кейбір ұмыт болып бара жатқан көне сөздерді тарих қойнауынан алып шықты.

Ғалымдардың еңбектерінде түрліше аталатын терминжасамның бұл тәсілі соңғы жылдары қарқынды қолданыс тауып жүр. Белгілі терминтанушы Ш. Құрманбайұлы терминдену деп атаған бұл тәсіл жалпыхалықтық сипаттағы сөздің терминдік мәнге ие болуын қамтамасыз

етеді. Терминтанушы ғалым Д.С. Лоттенің сөзімен айтсақ, «В качестве нового научно-технического термина часть используется существующее уже обычное слово с сохранением его звукового состава. Например, такие слова как «твердость», «хрупкость», «усталость», «прочность», «выносливость», входили в словарь общелитературного языка задолго до их использования в терминологии». [3, 38] Бұл процестің өзі бірнеше жолдармен жүзеге асады. Мысалы, сөздердің мағыналық жағынан ұқсастығына қарай, заттың сыртқы түрінің ұқсастығына қарай жалпылама қолданылып жүрген сөздер терминденеді. Мысалы, нидерланд механигі, физик, математик, астроном Х. Гюйгенс өзінің атақты «Жарық туралы трактат» деген еңбегінде физика ғылымында «толқын» терминін енгізу туралы ойын былайша түсіндіреді: «Поскольку вместе с тем свет употребляет для своего прохождения некоторое время - вопрос, который мы сейчас рассмотрим, - из этого следует, что движение, сообщенное веществу, постепенно и, следовательно, распространяется так же, как и при звуке, сферическими поверхностями и волнами: я называю эти поверхности волнами по сходству с волнами, которые можно наблюдать на воде, в которую брошен камень, и которые изображают собой указанное постепенное распространение кругами, хотя оно и происходит от другой причины и в плоской поверхности». [3, 43]

Алайда қазіргі қазақ терминологиясында қолданысына көп мән берілмей, техникалық құжаттарда әр түрлі келтіріп жүрген ұғымдар баршылық. Солардың бірі – «шыны», «әйнек» сөздері.

Көптеген сөздіктерде «стекло» сөзінің аудармасы ретінде «әйнек», «шыны» деп екі нұсқасын қатар береді. Тіпті бұл екі сөз синонимдер сөздігінде берілген. Иә, бір қарағанда олар бір-бірінің орнына қолдана беретін сияқты, алайда әрқайсысының өзіне тән орны бар екенін тұрақты сөз тіркестері арқылы көруге болады. Мысалы, терезенің әйнегі, көзәйнек деген сөз тіркестері мен шыны аяқ, шыны кесе деген тіркестердегі әйнек пен шыныны бір-бірімен алмастырып қолданбаймыз. Бұны олардың этимологиясынан іздеу керек.

«Парсы тілінде «әйнек» сөзінің қара басының өзі-ақ біздегі «көзілдірік» мағынасын бере алады. ... сөз түбірі «көз» мағынасын беретін – «әйн» екен де, ал «эк» қосымшасы жалғанып, қазақ тіліндегі «көзілдірік» ұғымын беріп тұр. [4, 35] Ал «шыны» сөзі *çini* шағатай, түркі

тілдерінде «фарфор» деген ұғымды білдіреді. Бұл қырғыздардың тілінде *чыны чөчөк, чоң чыны* тіркестерінде кездеседі. Қазақтарда да кесені шыны деп атайды, ал шеберлер ағаштан, шиден, тобылғыдан иіп, тоқып, теріден, көннен жасап, фарфор ыдыстарды сақтап, тасымалдайтын. сауытты теркеш, кесеқап, шынықап деп атаған (қырғыздарда *чыны қап*). Тарихшылардың зерттеуінше, кесеқаптың пайда болуы XVIII ғасырда қазақ арасына Қытайдың фарфор ыдыстары кеңінен тарай бастаған мезгілге сай келеді. Тарихтан белгілі, араб, парсы, Орта Азия халықтары, қазақтар Қытайды Шын *Сін* деп атаған. Кейбір деректерге қарағанда, шыны сөзі содан қалған. Осыған орай мынадай тарихи деректі мысалға келтіруге болады: Шығыс Әзірбайжанның Ардебиль қаласында I Аббастың тұсында фарфорды сақтауға арналған «Чини-хане» болған. Онда фарфордан жасалған бұйымдар жиналып, сақталған. Осы деректі өз еңбегінде келтірген Әзірбайжан сәулетшісі Саламзаде А.В. Чини-ханені фарфор қоймасы деп аударған, яғни *чини – фарфор*. [5, 15] Ал шығыстанушы кейбір ғалымдар дәл осы үйді «Қытай үйі» деп аударады. Бұл үйде фарфор бұйымдары сақталғанын, ал олардың Қытайдан әкелінетінін ескерсек, аударманың бұл екі нұсқасынан да қателеспейтініміз анық.

Ежелгі орыс тіліндегі *цень, ценина* сөздерінің түп тамыры дыбыстық өзгерістерге ұшыраған «*чини*» сөзі екендігіне дәлелдер бар. Мысалы, *ценина* сөзінің аудармасы көптеген еңбектерде «фарфор, фаянс», *цень "глазурь"* деп берілген. [6, 102] Осы түбірден «*ценинный*» анықтаушы туындаған. Орыс ақыны А.С. Грибоедовтың «Кальянчи» поэмасында мынадай жолдар бар:

Рос - едва не из пелен,
Матерью, отцом, безвинный,
В чужу продан, обменен
За сосуд ценинный!

Осы кітаптың түсіндірме бөлімінде «*Сосуд ценинный – сделанный из фарфора (фаянса) или покрытый эмалью*» деп түсіндіріледі.

Мәскеуде атақты шеберлер Гребенщиковтердің зауыты болған (ценинный завод), осы зауыт туралы, Гребенщиковтердің шеберлігі туралы баяндаған Осетров Е.И. *ценина* сөзіне мынадай анықтама беріледі: «...Цениной называли изделия из цветной обожженной глины, покрытые непрозрачной эмалью». [7] Дәл осындай анықтаманы КСРО Ғылым академиясы Тарихи-археологиялық институты мен Шығыстану институтының еңбектерінен де оқуға бо-

лады, [8] сондай-ақ орыс жазушысы Гоголь Н.В. де өзінің жазбаларында осы мағынада қолданады. [9] Сонымен қатар «*цень*», «*ценина*» сөздерінің «*чини*» сөзі сияқты «*қытай*» деген мағынасын негізге алатын зерттеушілер де бар.

Енді «стекло» сөзінің орыс тіліндегі анықтамасына назар салсақ, С.И. Ожеговтің түсіндірме сөздігінде: «Стекло 1. Прозрачное вещество, получаемое путем плавления кварцевого песка. 2. также собир. Тонкий лист или другой формы изделие из этого вещества. *Оконное с. Стёкла для очков*» деп берілген. [10, 755] Осы анықтамаға сүйенсек, бірінші мағынадағы *стекло – шыны*, ал екіншісі – *әйнек* екенін көруге болады. Ал орысша-қазақша сөздікте «*стекло шыны, әйнек*» деп басында қатар берілсе де, бөлшектеп түсіндіргенде «...*матовое стекло күңгірт шыны; ...вставка стекл әйнек салу. ...стекольщик әйнекші, терезеге әйнек салатын жұмысшы; стекольный завод шыны жасау заводы*» деп көрсетеді. [11, 970] Бұдан түйетініміз – «*әйнек*» сөзін «*шынымен*» ауыстырып қолданудың жөні жоқ. *Терезені шынылау, шыны салушы* немесе *көліктің шынысы* (лобовое стекло) деп ешқашан қолданылмайды. Көз дегенді білдіретін «*әйн*» («*ғәйн*») сөзінен туындаған бұл сөз арғы жағынан көрінетін немесе сол арқылы көретін ұғымды береді деп топшыласақ, *терезенің, есіктің әйнегі, терезені әйнектеу, көзәйнек құрамындағы «әйнекті» «шынымен» ауыстыруға болмайды.*

Қате аударылып жүрген сөздердің бірі – «*канализация*». Шет тілдерінен енген сөздердің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің мағынасы былай түсіндіріледі: «*фр. canalisation, от лат. canalis – труба – система подземных трубопроводов для удаления из пределов населенного пункта нечистот и сточных вод*». [12, 248] Бұл сөзді қазақ тіліне *кәріз* деп аудару етек алып кетті. Ал «*кәріз*» *كاريز* парсы тілінен енген, суару жүйесін білдіреді.

«*Кяриз* (перс., буквально – подземный оросительный канал), подземное сооружение для сбора грунтовых вод и вывода их на поверхность». [13] Жауын-шашынның топыраққа шөгуі немесе жер қыртыстарының жылжуы не басқа өзгерістері нәтижесінде жер астында су жиналады. Суды өткізбейтін жынысқа (майлы саз, граниттер, т.б.) жеткеннен кейін жер асты су қабаты түзіледі. Осы суды жоғарыға шығару үшін *кәріздер* жүргізілген. Олар тау етегінен басталып, соның бойымен бірнеше құдықтар қазылған. *Кәріз* жүргізетін шеберлерді *кәрізгандер* деп атаған. Мұндай жүйе Орта Азия,

Қытай, Кавказ елдерінің таулы аудандарында кеңінен қолданылған. Зерттеуші А.Гадлоның Әзірбайжан халқының салт-дәстүрлерін зерттеуінде де осы жүйе сипатталған: «...Из рек и ручьев воду на поля отводили при помощи системы запруд и каналов - "архов", сооружали подземные галереи для сбора грунтовых вод - "кягризы", копали колодцы и водосборные пруды». [14]

Қазақстанның аумағында кәріздерді бірінші рет ежелгі Сауран қаласының орнынан тапқан. Кәріздер – адам баласының шөлді жерлерге тіршілік қанын тарататын теңдесі жоқ тапқырлығы деп айтуға болады. Ал осындай мағыналы сөзді жуынды-шайындыларды шығаратын канализацияның баламасы ретінде қолдану тарихи құндылықтарымызды зерттеп-зерделеу нәтижесінен туындаған ұқыпсыздық деп білуге болады.

Кәріз жүйесімен тығыз байланысты хауз (хауыз) ұғымын көптеген аудармашылар «бассейн» сөзінің аудармасы ретінде қолданып жүр. Ал хауз (кейде әуіз, әуіт деп те береді) деген не?

Өзбек, тәжік, әзірбайжан тілдерінде – *ховуз*, грекше – *хавуза*, қырғыздарша – *авиз* деп аталатын тоған, су қоймасын білдіретін бұл сөздің тегі – арабтың *хавд*, *хауд* деген сөзі.

Хауыз, негізінен, Орта Азия елдерінде елді мекен сәулетінің ажырамас бір бөлігі ретінде халық тұрмысында кең қолданылған. Қалаларды сумен қамтамасыз ету арықтар мен хауыздардың көмегімен жүзеге асырылып отырған. Кей еңбектерде бұл үлкен қыш немесе мыс ыдыстары бар арнайы павильондар деп жазылғанмен, көптеген деректер бойынша хауыздар жерден қазылып салынған. Негізінен, төрт бұрышты немесе дөңгелек пішінді болып келген. Қабырғаларын жаңғақ және қылқан жапырақты ағаштармен қаптаған, күйдірілген кірпіш, тас та қолданылған. Түбіне арнайы су өткізбейтін ерітіндіні (қыр) 8-10 қабат етіп күйған. Суды кәріздер арқылы жеткізген. Қолданылатын материалына қарай ағаш, ағаш-кірпіш және тас хауыздар деп бөлінген.

Хауыздардың сардоба деп аталатын түрі бар, мағынасы суық су дегенді білдіреді, бұндағы су шілденің аптап ыстығында да салқын күйін сақтап тұратын болған. Олардың үсті күмбезделіп жабылып, көбінесе керуен жолдарында салынған, шөл даладағы бірден-бір ауыз су көзі болған. Яғни, хауыз да, сардоба да ауыз су, шаруашылық қажетіне жұмсалатын су сақтайтын қойма ретінде қолданылған. Кейіннен

қазіргі біз қолданып жүрген су құбыры тартылғаннан соң хауыздар мен арықтар ауыз су көздері ретінде өз қызметтерін тоқтатып, түрлі аурудың ошағына айналған, сондықтан 1920-30 жылдар аралығында олардың көбісі құрғатылды, басқа жағдайларда қолданылды. Бірақ біздің белгілі ақындарымыз Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Тұрмағамбет Ізтілеуовтер оқыған Бұхарадағы Көкілташ медресесінің ансамблін құрайтын *Ляби-Хауз* (фарсыша *тоған жағалауы*), *Боло-Хауз* (*балалар су қоймасы*), т.б. хауыздар тарихи жәдігер ретінде сақталған.

Енді ғылыми анықтамаларға жүгінсек. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «Әуіт – ауданы 1 шаршы километрден аспайтын не кішігірім өзен, бұлақ, сай, жылға аңғарларында бөгет салу жолымен жасалған суқойма» деп берілген. [15, 523] А.А. Маккавеевтің анықтамасы бойынша «Хауз – в Средней Азии искусственный водоем для хранения запаса воды на период прекращения подачи воды по каналам». [16, 71] Дальдің түсіндірме сөздігіндегі анықтама да бұдан алшақ кетпейді: «Кауз – татарск. хауз, водоем или водник, мельничный ларь».

Ұлы Отан соғысы жылдары Орта Азияда болған Анна Ахматова:

Он прочен, мой азийский дом,

И беспокоиться не надо...

Еще приду. Цвети, ограда.

Будь полон, чистый водоем... – деп жыр жолдарын арнаған хауыз жағалай отырғызылған тал-теректердің астында көпшіліктің көк шай ішіп, әңгіме-дүкен құратын демалыс орны болған. [17, 388]

Жоғарыда аталған Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі «әуіт» сөзінің анықтамасына берілген мысалдардың ішінде суырып салма ақын, Қазақ КСР халық ақыны Омар Шипиннің поэмасынан мынадай үзінді беріліпті:

Қақтықпайтын Қасынек,

Әуіттің мықты шегені.

Шелегінен су тамбас,

Үстаның шапқан шебері.

Өзбек жазушысы, ақын, аудармашы Рахим Каримовтің «Камила» романында мынадай жолдар бар: «Здесь была и Камила. Она вместе со всеми пила чистую, прозрачную воду. Когда она в очередной раз наклонилась, чтобы зачерпнуть ее ладошками, тубетейка, бывшая ей немного великоватой, соскользнула с головы, упала в водоем и, как бумажная лодочка, заплыла на середину хауза». [18]

Халқымыздың қадірлі азаматы Өзбекәлі Жәнібековтің «Жолайрықта» деген еңбегінде

осы жөніндегі білдірген өкініші қазіргі таңда күшеймесе, сейілген жоқ: «Өкініштісі, кеңес өкіметі жылдарында сырттан келген сәулет эклектикасының ғасырлар бойы қалыптасқан халық жасампаздығының көрінісі болып табылатын ұлттық үй құрылысын ығыстырып үлгіргені». [19, 11] Ұлттық құрылыс ығыстырылғасын, сол салада қолданылатын сөздер де аластатылып, орнына кембағал атаулар пайда болып жатыр.

Осындай сөз қолданыстарының бірі – құрылысшының үйдің сыртын сылау кезінде қолданылатын аспабы (орысша – терка, полутерок). Терминологиялық комиссия бекіткен нұсқасы – қырғаш, жартылай тегістегіш, [20, 310] кейбір аудармаларда қалақ деп беріледі. Сөздіктегі атаулар көңіл толтырмады, себебі қырғаш деген құрал құрылыс саласында бар, бірақ біз келтіріп отырған мағынада жұмсалмайды (төменде мысал ретінде беріледі). Тегістегіш мағына жағынан келгенмен, бұл сөзбен беруге болатын басқа да аспаптар бар. Ал қалақ деген сөзге келсек, көмір қалақ, қоқыс қалақ, тіпті кейбір өңірлерде ожауды, қасықты қалақ дейтінін ескерсек, онда ол ішіне бір нәрсе салуға болатын түбі шұңғыл болып келетін құрал.

«Жылмала» сөзін Қызылорда өңірінде және Түркіменстан, Өзбекстан елдерінде қолданады. Сөздің төркіні - ماله малә, мала, Н. Оңдасыновтың еңбегінде ол: 1. сылаушының қалағы, 2. жыртылған жердің кесегін уатып, бетін тегістейтін құрал ретінде түсіндіріледі. [21, 30] Бұл сөз осы түбір күйінде Шығыс Қазақстан облысында, Семейде ағаш сүйреткіні білдіреді. Осы өңірлерде сондай-ақ «тырма» сөзінің мана диалектісі қолданылады. «Мала» және «мана» сөзінің негізі бір сияқты, тек дыбыстық өзгеріске ұшырағанға ұқсайды, өйткені ағаш сүйреткінің де, тырманың да атқаратын қызметі бір – айдалған жердің топырағын майдалау, тегістеу (тырманың жердегі шөп-шаламды жинау қызметі де бар). Сонымен, мала – тегістеу құралы. Үйдің сыртын сылау да тегістеу, яғни жылмала – сылақты тегістегіш құрал. Қырғыз тілінде «жылмалау» деген етістік – тегістеу деген мағынаны береді. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде жылғаяқтау деген сөзді келтіріп, оның мағынасын тайғанақтау ұғымымен түсіндіріп, сөз соңында «...Жылғаяқтау-дың топырақты шылау, илеу дегендегі «шылау» етістігімен де азды-көпті байланысы бар сияқты. Сондықтан жылпос, жылмағай, жылмандау сөздерінің де осыған жақындығы болуы мүмкін» деп атап өткен. Осыған ұқсас қазақ жып-жыл-

мағай, жым-жылас деген сөздері де бар. Бұлар да кедір-бұдыры жоқ, теп-тегіс деген мағынаны береді. [22, 263] Зерттеуші Ә. Нұрмағамбетов бұл сөздердің шығу тегін хакас тіліндегі жалаң, жалаңаш деген мағынадағы чылаас сөзімен байланыстырады.

Енді аталмыш аспаптың аталуының Қазақстанның басқа өңірлеріндегі нұсқасына келсек, ол - әндеме нұсқасы, негізінен, Қостанай, Ақмола, Шымкент жерлерінде қолданылады. Әбілбек Нұрмағамбетовтің түсіндіруінше, [4, 36] «әндеме - сылақшының үй сылайтын қалағы, өзбекше – андава, ұйғырша – хандуга». Қазақ тілінде де бұл сөз аумақтық ерекшеліктеріне қарай дыбыстық өзгерістермен айтылады, мысалы, Шымкент өңірінде андава, андуа, солтүстік жақта - әндеме. اندا әнда – парсы сөзі: 1. Сылау, сылап тастау. 2. әк, балшық деген мағыналарды береді. Одан туындайтын етістік сөздер: әндеш - әктеу, балшықпен сылау; әндуд – сылау, сылап тастау, сылақ. [23, 68] Түбір «ән-де» сөзіне қазақ тілінің сөз тудырушы -ме жұрнағы жалғану арқылы құрылыс аспабының атауы жасалынған.

С. Аманжолов осы сөздің «майғалақ» деген тағы бір нұсқасын келтірген. Жергілікті диалектіде сылау, әктеу дегенді майлау деп те айтатындығын ескерсек, майғалақ та біз талдап отырған сөздің қазақша аталу нұсқасы екендігі анық. Жазушы Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» шығармасын оқып көрейік: «Сылақ жүгірмеген қотыр-қотыр қыш тастар аяғының астында төбе-төбе боп үйіліп жатыр. Мұнараның ернеуіне тастай салған балшық-балшық май қалақ құлап кетпей шаққа түр...».

Көптеген ғалымдар Орта Азия қалаларын салушылардың Түрік қағанаты дәуіріндегі түркілер болғандығын олардың сауда, қолөнер және қалақұрылысы салаларындағы бай терминологиясының болуымен дәлелдейтін тұжырымдар келтіреді. Сонымен қатар сол түркі заманы кезінде-ақ кірігіп кеткен араб-парсы тілдерінің сөздері де жетерлік. Бірақ бұл сөздер орыс тілінің ықпалымен еліміздің біраз өңірлерінде қолданыстан шығып қалды.

Кірпіштің түрлері бар, бұрыннан қолданыста барлары, олардың жетілдірілген түрлері, әрқайсысының атау-жігі ажыратылған, елге түсінікті. Қазіргі «кірпіш» деген атаумен қалыптасып кеткен, жергілікті жерлерде «керпіш» атауы қолданылатын сөздің түп негізі көне түркі тілінен бастау алады. Махмұт Қашқаридің сөздігінде: керпіс: бішіу керпіс күйдірілген

кірпіш (МК I 445); kerpiç kebi кірпіш қалыбы (МК III 119) деп берілген. [24, 514]

Қолмен басқан кірпіштердің атауы көп емес. Қам кірпіш немесе шикі кірпіш деп те атайды, саман кірпіш, жұмбаз. Жергілікті құрылыс материалдары ретінде олар әлі күнге дейін қолданылады, құрамы, дайындау технологиясы ғасырлардан қалыптасқан, әйтсе де анықтамасын келтіру артық болмас: «Кирпич-сырец, т.е. необожженный кирпич, укладывают в стены после полной просушки. Применяется при возведении малоэтажных построек, главным образом в районах с сухим климатом.

Саман изготавливают из глинистых грунтов... и соломенной резки длиной 50 см, костры, мякины или др. волокнистых материалов. ...Применяется для одноэтажных сельскохозяйственных построек. [25, 321-322]

«Кирпич-сырец» қазақ тілінде «шикі кірпіш», «қам кірпіш» болып айтылады. «Қам» - парсының шикі, піспеген деген мағынадағы сөзі. Өзбектерде «хом гишт» дейді. Көбіне кірпішті кесек деп айтатындықтан, қам кесек, шикі кесек деген тіркестер де осы мағынада жұмсалады. Бірақ бұл атауларды кейде саман кірпішке қатысты қолданып жатады. Бұларды шатастырудың жөні жоқ екендігі кірпіштердің құрамының анықтамасынан белгілі, яғни шикі немесе қам кірпіш саз бен құмды белгілі бір мөлшерде араластырып алынатын өнім, ал саман кірпіштің құрамына саз бен құмнан басқа шөп-шалам, малдың қиы, әйнек сынықтары сияқты кірпіштің төзімділігін, беріктігін арттыратын қоспалар қосылады. Оның үстіне «қам балшық» деген ұғым жеке де қолданылады. «Шикі» сөзінің піспеген, жетілмеген деген мағыналарын ескерсек, қам балшық әлі де өңдеуді, жетілдіруді тілейтін өнім болады. Ендеше қам кірпіш пен саман кірпіш те бір емес. Кейбір сөздіктерде «кирпич-сырец» күйдірілмеген кірпіш деп аударылған, әрине, күйдірілмеген, бірақ құрылыста «необожженный кирпич» деген ұғым да бар.

Осы мақаланың бас жағында «әндеме» немесе «жылмала» деген атаулары бар құрылыс құралының сөздіктерде кездесетін «қырғыш» деген аудармасын келтіргенбіз. Соны сабақтау-

дың да жөні келіп тұр. Азат Әкімнің «Жаздыгүн шілде болғанда» деген әңгімесінде: «...Ерқанат батпақты шетінен бөліп алып, домалақтауға кірісті, Бекзат пен Ерзат ...әлгі жұмалақтардың екеуін ағаш қалыпқа ұрып салады, сосын қалыптың екі қуысының бұрыш-бұрышына баруы үшін аяқтарымен езгілеп, артық батпақты қырғышпен қырып тастайтын» деген жолдар бар. [26] Кірпіш басу ісінде қолданылатын қамба бөктіру, балшық илеу, иін қандыру деген түсініктер мен қалып, қырғыш сияқты құралдар бұрыннан келе жатыр, яғни атаулары да құлаққа сіңіп, үйреншікті болып қалған. Енді сол сөздердің бірін алып, басқа ұғымға телу дұрыс емес, осыдан келіп түсініксіз аудармалар, мағынасыз мәтіндер пайда болады.

Кірпіш басуға қатысты ұмытылып бара жатқан сөздің бірі – жұмбаз, жұмбаздау. Бұны біздің қазіргі қолданып жүрген «тұтасқұйма» (моноклит) түсінігін беретін сөз деп айтуға болады. Жұмбаздау әдісінде: «...жерді шаршылап қазып, ...үстіне су құйып, қидаланған малдың қиымен, қой жүнімен, сабанмен иін қандыра араластырып балшық илейтін де, қазылған шаршының жиегіне бірінің үстіне бірін қатар-қатар етіп жұмбаз ұратындықтан, құрылыстың қабырғасы көтеріле беретін». [19, 19] Іргетас құйғандағыдай қалыпты пайдаланып та осы жұмбаздау әдісімен қабырға көтереді. «Шойтық саз балшықтан жұмбаздап үйіп-үйіп биіктепті де, үстіне жыңғыл қамыстан күрке жасапты». [27]

Қорыта келгенде, терминжасамдағы терминдену тәсілі – қазіргі қазақ терминологиясын жасаудағы қазақ тілінің байлығын сарқа қолдану ұстанымын қанағаттандыратын тәсіл. Бірақ сөздерді пайдалану, оны терминге айналдыру ісіндегі міндеттердің бастысы – сөздің түпкі тегін, шығу, өз заманында қолдану тарихын білу. Ө.Жәнібеков «Қазақтану – ғылымның басқа салаларымен қойындаса отыра халқымыздың жан-жақты дамуына әсер ете алатын құбылыс» деп атап көрсеткен. [19, 108] Сөзжасам тәсілдерін жаңа сөз тудырудағы негізгі қайнар көз – халық қолданысындағы сөздер мен ұғымдарды біліктілікпен іріктеуге бағытталуы керек.

Әдебиеттер

- 1 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
- 2 Лексикография русского языка: учебник для высших учебных заведений Российской Федерации / Под ред. Д.М. Поцепни. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. – 672 с.
- 3 Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии // Вопросы теории методики. – М.: Изд. АН СССР, 1961.

- 4 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994.
- 5 Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. – Баку, 1964.
- 6 Хожение купца Федора Котова в Персию. – М.: Изд. вост. литературы, 1958.
- 7 Осетров Е.И. Живая Древняя Русь. – М.: 1976 / <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000009/st009.shtml>.
- 8 Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XV-XVII вв. Выпуск 3 // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. – Часть I. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1932 / <http://kungrad.com/history/doc/torg/>
- 9 Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 14 томах. – Том 9: Наброски. Конспекты. Планы. Записные книжки, 1952 / <http://feb-web.ru/feb/gogol/default.asp?feb/gogol/texts/ps0/ps9/ps9.html>
- 10 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва, 1961.
- 11 Русско-казахский словарь. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- 12 Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов. – М.: Мартин, 2006.
- 13 Большая Советская энциклопедия / <http://bse.chemport.ru/kyariz.shtml>.
- 14 Гадло А. Этнография народов Средней Азии и Закавказья: традиционная культура/http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/gadlo/
- 15 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Т. 2. – Алматы: Арыс, 2006.
- 16 Словарь по гидрогеологии и инженерной геологии // Сост. А. А. Маккаев. – М., 1971.
- 17 Ахматова А. Стихотворения и поэмы. – М.: Эксмо, 2013.
- 18 Каримов Р. Камила/<http://www.rus.ocabookforum.com/rahim/>
- 19 Жәнібеков Ә. Жолайрықта. – Алматы, 1995.
- 20 Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. – Т. 9. Сәулет және құрылыс. – Алматы: Рауан, 2000.
- 21 Ондасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан, 1974.
- 22 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-пресс, 1999.
- 23 Ислам Жеменей Парсыша-қазақша сөздік. – Алматы: Зерде, 2003.
- 24 Махмұт Қашқари Түркі сөздігі. – Т. 1. – Алматы: Хант, 1997.
- 25 Энциклопедия современной техники. Строительство. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1964.
- 26 Азат Әкім «Жаздыгүн шілде болғанда»/zhalyn.kz/?m=200912
- 27 Синонимдер сөздігі /<http://mtdi.kz/audarmashyga-komek/sozdikter/sinonimdik-sozdik/%D0%A1%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B4%D1%96%D0%BA-%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BA/%D0%96?start=125>